

PATAKI FERENC

Születési hely és idő:

Szentés, 1928.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:

1953. Pedagógiai Intézet, Moszkva

Tudományos fokozata:

A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:

DISZ Központi Vezetősége, osztályvezető, 1953—55.,
aspiráns, 1955—56.

XIII. Lehel úti Általános Iskola, tanár, 1956—61.

Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, OPI, adjunktus, 1961—65.

MTA Pszichológiai Intézete, osztályvezető, igazgatóhelyettes, igazgató, 1965—

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:

Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

Az én és a társadalmi azonosságtudat, Budapest, Kossuth Kiadó, 1982.

Makarenko élete és pedagógiája, 2. kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

TÖREDÉKES SZÁMVETÉS

Hosszú-hosszú ideig eszembe sem jutott, hogy a pszichológia tudományához bármi közöm lehet. A gimnáziumban — az érettségiző osztályban — tanultunk ugyan némi filozófiába ojtott pszichológiát (vagy éppen megfordítva), de az alighanem nyom nélkül pergett le rólam. Talán azért is, mert oly kincstári lecke volt; mintegy hivatali penzumként az igazgató tanította. Az egyetemre — 1946 őszén — tanári elképzelésekkel léptem be: magyar—történelem szakra iratkoztam. Ebben a némiképp bizonytalan választásban felsejlett ugyan a pszichológia érintettsége, de nem öltött határozott alakot.

Valójában a történész pálya vonzott; leginkább ez a diszciplína látszott alkalmasnak egy meglehetősen általános társadalomtudományi érdeklődés kielégítésére. Ámde mihamar éltem az egyetem kínálta lehetőséggel, s ún. „szabad bölcsész” lettem. Az okokat tüstént szóba hozom. A bölcsész létnek ez a rokonszenves — bár kockázatos — változata módot adott a tantárgyak közötti szabad tallózásra, ám nem adott bebocsátást a tanári pályára. Ez azonban akkoriban igencsak elhanyagolható szempontnak tűnt fel. Főképpen történelmi tárgyakat, szociológiát és filozófiát hallgattam; a történészkedés vonzása nem fakult meg.

Fura módon — bár tudtam róluk — annak idején egyetlen pszichológiaórát sem hallgattam meg. Az indexemben olvasható ugyan, hogy harmadéves koromban felvettem Kardos Lajos „Általános lélektan” és Faragó László „Neveléstan” kurzusát, de legjobb emlékezetem szerint egyetlen alkalommal sem ültem be az órákra. A háttér-

ben egy lényegbevágó fordulat húzódott meg, amely mélységesen összekapcsolódott azzal, hogy végül is miért kötöttem ki a pszichológia mellett.

Egyetemi pályafutásomat az tette lehetővé, hogy felvételt nyertem a Győrffy István Népi Kollégiumba. Ezt a választást nem csupán anyagi-szociális motívumok indokolták; az eszmei elköteleződési mozzanatok játszották benne a meghatározó szerepet. Még érettségiző gimnazistaként ismerkedtem meg a kollégiummal, s így tudatosan törekedtem tagjai közé. A korszak és a kollégium jellegzetességeiből s személyes választásom logikus következményeiből eredt, hogy mihamar magával ragadott a kollégiumi és az egyetemi diákmozgalom sodra. Másodéves koromtól kezdve mind kevesebbet fordultam meg a Múzeum körüli épület patinás falai között, s egyre inkább kezdtem magamra öltetni — ahogy akkoriban mondták — a „hivatásos ifjúságpolitikus” vajmi kevésbé ígéretes és termékeny vonásait. De hát a „fényes szelek” évadját éltük, nagy reménykedések és ma már alig hihető illúziók tápláltak. A „holnapra megforgatjuk az egész világot” naiv hitének és erős bizakodásának a levegőjében éltünk. Egyszer majd meg kell írni — éspedig belülről — e különös háború utáni nemzedék hiteinek és megcsalatainak keserves krónikáját.

Máig sem tudom eldönteni, vajon igaza van-e Illyés Gyulának: „Örökre szép, mi szép volt egykoron”. A megtörténtek kontextusán és megítélésén természetesen változtathatunk, olykor akár gyökeresen is, de amit és ahogyan meg- és átélünk, visszamenőleg nem tüntethető el; életünk része és generációnk közös élménye, tapasztalata marad.

A kollégiumi — és részben a mozgalmi — világ alapélménye a mindennapi életformákat is átható szolidaritás és kölcsönös bizalom volt — főként a kezdeti időszakban, a jól ismert torzulások és manipulatív eljárások térhódítása előtt. Ez a közérzet a közéleti vállalkozások pátoszából, a közösségek életteli dinamikájából és a kézzelfogható személyes felelősségből táplálkozott. Mindez együttvéve valóságos gyakorlati közösség- és társaslélektani iskola volt a benne élők számára. Nagyon egyszerűen szólva, az „emberi dolgok”, az emberi viszonylatok iránti érdeklődés alighanem itt kapott bennem lábra. Hogy tisztos idő múltán éppen a szociálpszichológiához kötöttem a sorsomat, annak végső — bár sokáig rejtőzködő — okát ebben az ifjúkori élményvilágban vélem meglelhetni.

Húsz évesen a Petőfi Sándor Történész Szakkollégium igazgatója lettem, majd 21 évesen a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének főtitkári tisztét is rám ruházták. Mindkét minőségemben a gyakorlati — elsősorban a pedagógikumhoz kapcsolódó — pszichológia birodalmában találtam magam. Nap mint nap szembetalálkoztam az egyéni sorsok dilemmáival, az egymásba kapcsolódó emberi viszonylatok feszültségeivel, az egyéniség és a kollektivistikus eszmékör kollízióival. A híres-hírhedt kollégiumi kritika-önkritika alkalmakon — némiképp hályogkovács módjára — dinamikus személyiségképeket kellett rögtönözni — jobbára közös erőfeszítéssel. Latolgatni lehetett az egyéni kilátásokat, mérlegelni az ilyen vagy olyan „megperspektivizálás” (lám, ez is korabeli szó!) kockázatait. El kellett töprengeni azon, miként is lehet vezető funkciót betölteni egykorúak közösségében. Nos, effajta élmények és tapasztalatok zuhataga áramlott rám.

Mindebben akkortájt nem fejeződött ki semmifajta tudatos pszichológiai látásmód, csupán a reflexió általános igénye. Ezt határozottan ösztönözte a kollégiumi központban működő pedagógiai-pszichológiai szeminárium, amelyet Mérei Ferenc vezetett; a kollégiumi pedagógia fejleményei mélyen érintették őt; ezt az érdeklődését és elkötelezettségét mindhaláláig megőrizte. A kollégiumi vezetők értekezletei is sajtószerű műhelyekké váltak. Ezeken közös erőfeszítéssel igyekeztek megérteni azt, ami a szemük előtt zajlott, s amiben mindenestől benne éltek: miben is rejlik a személyiségalakulás és a közösségi pedagógiai hatás titka. Olykor magam is tartottam előadásokat a témáról, cikkeket is írtam egyik-másik összefüggéséről. 1948 nyarán egy hosszabb írásom vitát sarjastott a „népi kollégiumok új kérdéseiről”. Annak idején nagyon büszke voltam rá, hogy a vitában Lukács György egyetértően idézte a „hivatásos ifjúságpolitikust” állapotáról írott bíráló megjegyzéseimet. Persze ezek az írások ma már inkább lehangolóan hatnak rám: letörőhatárral magukon viselik a korszak bélyegét s a neofita túlbuzgóság stílusjegyeit.

Ha akkori érdeklődésemet és tájékozódási irányaimat akarnám jellemezni, leginkább valamifajta általános „társadalom- és embertudományt” emlegetnék — határozott szaktudományi elkötelezettség és professzionális készülődés nélkül. Ebben benne foglaltatott a szociológia és a pedagógia, de a filozófiai antropológia és — elmosódóbban — a pszichológia is. S persze mindennek háttérében eleven maradt a történelem vonzása. Meglehet, hogy ha valaki előbb-utóbb a pszichológia művelésére adja a fejét, ebben mindig szerepet játszik valamilyen — a személyes vagy az emberi világhoz kapcsolódó — „öszmény”. Az enyém a kollégiumi mozgalom különös tényészetéhez kötődik.

Ezzel kapcsolatban hadd mondjam el: nem hiszem, hogy a pszichológusra holmi különleges személyiségjegyek jellemzőbbek lennének, mint más szakmák művelőire. Már csak azért sem hihetek ebben, mert napjainkban a pszichológus amúgy általában nem is létezik; kézzelfogható és eleven arca szinte áttekinthetetlenül sokféle. Egyebek közt ezért is oly vonzó a pszichológia, bár olykor ebben rejlenek kockázatai és a körötte gyűrűző félreértések gyökerei is. Hiszen a kevésszavú laboratóriumi kutató, a közélet „piacán” mozgó „hivatásos értelmező”, a gyógyító, a tanár, a „fejvadász”, a szexológus vagy a börtönpszichológus mind-mind a pszichológia híve és művelője. (És a sort még hosszan folytatni lehetne.) De mennyire különböznek egymástól!

Magam különösen fontosnak vélem azt a fejleményt, amely az elmúlt két-három évtizedben bontakozott ki hazánkban, és pedig számottévo és tömeges előzmények nélkül. A kutató-oktató pszichológus és a gyakorlatban dolgozó, a szó legnemesebb értelmében vett „mesterember” pszichológus szükségszerű elkülönülésére gondolok. A kettő egybekapcsolódása ritka és szerencsés kivétel számba megy. S bár kétségtelen, hogy másfajta erények és kvalitások jellemzik a pszichológus e két alaptípusát, mi sem volna katasztrófálisabb, mint eltérő értéket rendelni hozzájuk. A kutató — s kivált a teoretikus — pszichológus nem „értékesebb” és hasznosabb, mint a gyakorlatban dolgozó kollégája, csupán más támadáspont felől közelít az emberi pszichikum rejtélyeihez. A gyakorlati pszichológus nem pillanthat nagyobb „hasznosság” gögjével a kutatóra, hiszen végül is belőlük — eredményeikből — táplálkozik. Min-

denkit csak a *maga minőségében* lehet mérlegelni és megítélni. Ennek szem elől tévesztéséből sokfajta zavar ered tudományunkban.

Végül is — azt hiszem — legalábbis két dologra minden pszichológusnak szüksege van, tekintet nélkül arra, hogy hol és milyen minőségben dolgozik. Meg kell őriznie képességét a friss és el nem közönyösülő *rácsodálkozásra* — önmagunkra, a másik emberre, az emberi viszonylatok kimeríthetetlen tengerére és a váratlan, magyarázatra váró tényekre. Talán ez a forrása a másik nélkülözhetetlen tulajdonságnak: a *kíváncsiságnak*, éspedig az affajta kíváncsiságnak, amely magára a dologra (lett legyen szó páciensről vagy kísérleti tényről) irányul, nem pedig önmagára, önmaga teljesítményére. Egyebekben pedig a professzionális készségek — a tehetség szabta határok között — mind megtanulhatók, ha megvan ehhez a szükséges szándék és akaratérő, s a gyorsan változó-fejlődő pszichológiában oly nélkülözhetetlen folytonos tanulási-tájékoztatói szenvedély. Talán még egy mozzanatot említenék: mint minden emberrel foglalkozó és magára az emberre irányuló mesterségben, a pszichológiában is perdöntő a *pszichológus integritása, morális hozzáférhetetlensége*, „tisztakezűsége”. A személyes hitel itt nem nélkülözhető — legyen bár szó a kísérleti adatok kezeléséről vagy a másik emberhez (beteghez, ügyfélhez) fűződő viszonyról.

Az eddigiekből logikusan ered, hogy valamiképpen rendeznem kellett egyetemi tanulmányaim ügyét; e tekintetben üdvös nyomás is nehezedett rám. 1949 nyarán pedig a népi kollégiumi mozgalmat is felszámolták, a mozgalmi létnek ez az útja lezárult. Ekkor kínálták fel azt a lehetőséget, hogy Moszkvában folytassam (pontosabban kezdjem előlről) egyetemi tanulmányaimat. Az előzmények ismeretében talán érthető, hogy a pszichológia—pedagógia szakos tanári diploma megszerzése mellett döntöttem; ez arra képesített, hogy e tárgyak tanára legyek pedagógusképző intézményekben. Meglehet, hogy a döntésben némi szerepet játszott a Vasvári Pál Akadémia sorsa is. E hosszasan tervezgetett Akadémia kultúrpolitikai szakára óhajtottam lépni, de a „fordulat éve” ezt az intézményt is a történelem süllyesztőjébe lökte; túlságosan is a népi kollégiumi mozgalom szülötte lett volna. A választott szakom némiképp „pótcselekvésnek” is vélhető; a pszichológia—pedagógia szak nem is állt olyan messze (akkori képzeteim szerint) a kultúrpolitikusai hivatástól. (A politika világa — mint annyi kortársamat — engem is büvkörében tartott.)

A négy moszkvai év alatt meglehetősen aszkétikus buzgalommal igyekeztem megfelelni a „kitüntető bizalomnak”. Sokat és sokfélét tanultam, egyebek közt sok feleslegeset is. Az orosz történelem és kultúra testközeli megismerését mindmáig nyereségeim között tartom számon. Egyben-másban szerencsém is volt, hiszen az orosz pszichológia több még élő, kiváló alakja tanított: Kornilov, M. Rubinstein, Levitov, Ignatyev, Kozlov. Módom nyílt közvetlenül bepillantani a pszichológia műhelyeibe, a korántsem mindig szívderítő szakmai viták alakulásába. Sok órát eltöltöttem a nagy könyvtárakban, fürkészvén a régi folyóiratokat, a hajdani vitákat, a 20-as években kiadott műveket (így például Freud számos fontos írását). Hozzáférhettem Woodworth „kizárólag a tudományos könyvtárak számára” jelzéssel kiadott kézikönyvéhez, Rubinstein nagy művéhez, amelyet éppen akkoriban „átkoztak ki” kozmopolita eltévelyedések címén, s amely magyar nyelven alapos késéssel — jórészt már elavultan — jelent meg a 60-as években.

S bár alaposan megmerítkeztem a pszichológiában, vele egyenrangúan foglalkoztatott a pedagógia két ága: a *neveléstudomány* és a *neveléstörténet*. Ebben az is közrejátszott, hogy közvetlen közlelől megismerhettem a Makarenko-kutatás és szövegkiadás fejleményeit és művelőit, Makarenko számos növendékét. Az ezirányú érdeklődés gyökerei a kollégiumi mozgalomba nyúlnak vissza; az ott folyó pedagógiai reflexió egyik ihletője és „mestere” Makarenko volt. Ma is úgy vélem, hogy egy korszerű neveléstudomány kiépítése nem nélkülözheti hozzájárulását, jóllehet elgondolásainak és tapasztalatainak számos mozzanatát joggal vitathatjuk. Mindenesetre kutatómunkám egyik — szívemhez közel álló — szála a Makarenko-kutatás; nem kevés időt és energiát áldoztam rá. Eredményei itt-ott figyelmet is keltettek, egyebek közt a marburgi Makarenko-laboratórium munkatársai körében.

Végezván a tanulmányokkal, 1953 nyarán valójában kettős lélekkel tértem haza. (Talán szimbolikusnak is vélhető, hogy kiutazásunk napjaiban a rádió a Rajk-pert közvetítette, megérkezésünkön pedig Nagy Imre programbeszéde — az „új szakasz” meghirdetése — fogadott.) Eredendően a kutatás világába (kutatóintézetbe, egyetemre) szerettem volna kerülni. Ám „fegyelmezett katoná” voltam, mondván, oda megyek, ahová küldenek, hiszen sokat áldoztak rám. Nos, az ifjúsági mozgalom (DISZ) központjába küldtek, ahol nevelés (agitációs és propaganda) ügyekkel foglalkoztam. Igyekeztem hasznosan szolgálni, de nem éreztem igazán jól magamat; a kollégiumban megtapasztalt közlelkörnek, érintkezési stílusnak nyoma sem maradt, mi több: gyanú övezte. Éltem hát az első kínálkozó alkalommal, s jó két év után, 1955 őszén aspiráns lettem, és pedig filozófiából. Az volt a szándékom, hogy a népi mozgalom filozófiai — s benne kultúrfilozófiai — elgondolásairól írok disszertációt.

Az aspirantúra azonban nem tartott sokáig. Aspiráns létem egybeesett a Petőfi-kör felvirágzásával és — lévén a kör vezetőségének tagja — a benne végzett munkálkodással. 1956 drámai napjait meglehetősen közlelől és aktívan követtem nyomon; szemléletem az akkori „pártellenzék” álláspontjához állott közel. Részen ennek eredménye volt, hogy ezt követően öt évig általános iskolában tanítottam. Ez is gyakorlati pszichológia volt; kísérletezgettem, mértem, igyekeztem hasznosítani korábbi tapasztalataimat. Máig is hálával és örömmel gondolok vissza az angyalföldi iskola világára: baráti légkörére, eleven és talpraesett diákjaira. A tanítás mellett — könyvtárakban ülve — hozzáfogtam egy nagyralátó terv megvalósításához. Meg akartam írni a „szocialista pedagógiai gondolkodás” történetét. Az eleje és a vége el is készült: monográfiát írtam az utópista szocializmus pedagógiai eszmeköréről és Makarenko életéről, pedagógiai rendszeréről. Majd érdeklődésem másfelé terelődött.

Az általános iskolai „száműzés” után a nevezetes Fővárosi Pedagógiai Szemináriumba, majd az Országos Pedagógiai Intézetbe kerültem (1961-1965). Nyakig belemerültem a neveléstudományi kutatások és a velük összefüggő „kincstári” feladatok, valamint a pedagógus továbbképzés hullámaiba. Némi megelégedettséggel emlékszem vissza egy *nevelés-módszertani* kézikönyv létrehozásában játszott szerepemre s egy *közösségi nevelési modell-kísérlet* elindítására. Ám a belső kielégületlenségem is nőtt. A neveléstudomány a pedagógia egyik „legpuhább” — mert ideologikus és normatív elemekkel telített — tartománya. Jórészt spekulatív elmélkedések uralják. Szakszerűbb, megfoghatóbb, empirikusan is ellenőrizhetőbb jelenségvilágra vágytam.

Éreztem, hogy célszerű volna professzionálisan fűszerebb és szigorúbb keretek közé kerülnöm. S az adott körülményeim között a szociológia és a pszichológia kapott igencsak erős „felszólító jelleget”. Az idő is sürgetett, hiszen negyven felé közeledtem, s tudtam: jó évtizedet „mozgalmárként” vesztegettem, jóllehet ezenközben nem kevés hasznos tapasztalatot és készséget gyűjthettem.

Úgy vélekedtem, hogy a pedagógiai eszmélkedés két legfontosabb empirikus bázisa a szociológiai és a pszichológiai tudásszerzés. A szociológiai tájékozódásnak kedveztek a diákkori előzmények, de közrejátszott a szociológia ekkoriban kibontakozó hazai reneszánsza is. Ennek során mind élesebben körvonalazódott a hazai szociálpszichológia siralmas helyzete: e területen nem folyt érdemleges kutatás; a hazai előzmények feledésbe merültek (Mérei a klinikum világában lelt otthonra); nem voltak intézményes kutatási keretek; az oktatásban nem szerepelt ilyen nevű tantárgy. Valamikor 1963 táján már tudatos határozottsággal kezdeményeztem az OPI-ban egy nevelésszociológiai munkaközösség létrejöttét, amelyet legalább ilyen joggal pedagógiai szociálpszichológiai együttesnek is nevezhattünk volna. Itt együtt inaskodtunk e kutatási irány azóta ismertté vált hazai művelőivel. Bemutatkozásként megszerkesztettük a *Pedagógiai Szemle* egy tematikus számát. Ebben a körben fogantak meg a későbbi közös kutatások témái: a pályaválasztás társadalmi determinációjának mechanizmusai; a fővárosi diákok életmódja, s ami engem főképpen érdekelt: társas világuk szerkezete és dinamikája. Nagyobb tanulmányt is közreadtam „Pedagógia és szociológia” címmel; itt már ugyancsak felbukkan számos szociálpszichológiai gondolatkör.

Nos, hozzávetőleg ezek voltak azok a felismerések és megfontolások, amelyek 1965 tavaszán arra indítottak, hogy kezdeményezzem az akadémiai Pszichológiai Intézetbe való átkerülésemet, és pedig egy — ott akkor még nem létező tematikus — csoport, a szociálpszichológiai csoport tagjaként. Ilyenformán egyike voltam az „alapító atyáknak”, akik közreműködtek e kutatási irány intézményesítésében. Azóta — immáron három évtizede — az intézetben dolgozom; ez volt az egyetlen pszichológiai munkahelyem; innen nyílt és nyílik rálátásom a szakma egészére. S hihetőleg most már azt a jóval kurtább időt is itt töltöm el, ami még megadatik a pszichológia intézményes keretei között.

Végül is egyfajta *hiányérzet* terelt a pszichológia felé, meg egy belőle eredő reménykedés: a *szakmai elmélyedés*, a „főhivatású” kutatói lét esélye. Ekkortájt egyébként érdekes „búcsújárás” indult meg az újjászülető és intézményes kereteit újjáépítő pszichológia felé a pedagógia, a filozófia, a bio- és orvostudományok irányából. Az indítékok feltehetően eltérőek voltak, de bizonyára együtt hatott az „anyatudományban” való ilyen vagy olyan csalódás és a pszichológiában kirajzolódó sokféle lehetőség. Valamiféle általános „*tényszomjúság*” vett erőt a társadalomtudományok művelői körében; érthető reakció volt ez az ideologikus csömörre, a megalapozatlan spekulációkra.

Úgy látom, életem kevés jó döntéseinek egyike volt a szociálpszichológia választása.

Persze a csaknem behozhatatlan hátrányoknak is tudatában voltam és vagyok. Végül is másfél évtizedet „portyáztam” a politikai közéletben vagy kényszerű mellék-

utakon, s csupán elvontan vagy titkon szövögettem a nyugodt és termékeny kutatói létről alkotott reményeket. Ez a másfél évtized *pótolhatatlan*: a módszeres felkészülés időszakát nem lehet büntetlenül kihagyni, még ha a szorgalom és a munkabírás egyet és mást pótolhat is. A professzionális kutatói készségek kialakulása és a nemzetközi mozgástér birtokába vétele súlyosan megsínyli az effajta szakmai pályafutásokat. Szívesen figyelmébe ajánlanám ifjabb kollégáimnak: becsüljék meg és használják ki a 20-as és korai 30-as éveiket!

Magam — legalábbis részben — úgy kíséreltem meg áthidalni e nehézségeket, hogy olyan kutatási területre léptem, amely pusztá tér volt. Eleven hagyományként csak Mérei fontos kezdeményei éltek; minden egyéb hazai előzmény (Braun Róbert, Leopold Lajos, Donáth György, Dékány István) kihullott az emlékezetből. A nemzetközi fejleményektől és professzionális színvonalától irdatlan távolságok választottak el. Ezért valamilyen értelemben a korszak minden hazai szociálpszichológusa *autodidakta* volt. A latba vetett energiákon, a lassan megnyíló nemzetközi szakmai kapcsolatokon, a nyelvtudáson múltott, kinél milyen módon zajlott és milyen eredménnyel járt ez a lázas önművelés. Ennek eredményei azután igen hamar — talán túlságosan is hamar — megjelentek a felsőoktatásban. Jőmagam a 60-as évek vége óta megszakítatlanul tanítok szociálpszichológiát az ELTE bölcsészkarán: kezdetben pszichológusoknak, utóbb szociológusoknak. Némi megelégedésemre szolgál, hogy közre tudtam működni a hazai szociálpszichológia *intézményesülésének elősegítésében*: az egyetemi képzés elindításában, az oktatás és tájékozódás feltételeinek megteremtésében. (Tanulmánykötetek, szöveggyűjtemények, klasszikus művek kiadásának elősegítése).

Az előzményekből könnyűszerrel megérthető, hogy kezdeti kutatási témáim miért kapcsolódtak a *közösség- és csoportlélektan* jelenségvilágához (a diákok társas mezője, csoportkohézió, csoportgenézis és -fejlődés). Talán általában is elmondható, hogy a kutató tematikus érdeklődése igen gyakran a személyes biográfia ilyen vagy olyan élményeiben, olykor csak homályosan reflektált tapasztalataiban gyökerezik. Sok tekintetben elmondható ez kutatói tájékozódásom másik vonulatáról is: az *énrendszer és a társadalmi identitás* vizsgálatáról. Ez most már alighanem végigkísér kutatói pályám utolsó szakaszán is. A 70-es évtized végén az elsők között vetettem számot az identitás-alakulás elméleti, történeti és gyakorlati problémáival; további monográfiák, tanulmányok tükrözték a tájékozódás eredményeit.

A Pszichológiai Intézetben töltött évek végül is kedvemre valók voltak, jöllehet az ottani „*hivatalnokoskodás*” (osztályvezetői, igazgatóhelyettesi, majd igazgatói kötelezettségek) meglehetősen sok — kutatásra fordítható — időt felemésztett. Ám mindig is úgy véltem, hogy sokféle mód kínálkozik arra, hogy az ember *hasznosnak tetsző módon* munkálkodjék valamely tudomány intézményes életében. A mérleg megvonására nem vagyok illetékes. Az intézet tevékenysége minden ízében nyilvános: teljesítményei és gyengéi, erőnei és balfogásai minden érdeklődő számára hozzáférhetők és biztonsággal megítélhetők.

Nem tudnék senkit megnevezni, akit szakmai mesteremnek vallhatnék, ez bizonyára a késedelmes és kacskaringós utam számlájára írható. Talán ezzel is magyaráz-

ható, hogy mindig is mohón igyekeztem tájékozódni, módszeresen „fosztogatván” mindazt, amit a pszichológia nagyjai és kollégáim, munkatársaim felkínáltak. A legtöbb energiát természetesen a szociálpszichológia nemzetközi állapotának és fejleményeinek nyomon követése és birtokba vétele követelte meg. Túlságosan is erős volt az évtizedes megszakítás és a személyes pótolnivalók érzetének feszítő ereje. Kezdeti tájékozódásom — jórészt nyelvi okok miatt — főképpen az orosz és a franciaországi fejleményekre terjedt ki. Az előbbi esetben a diszciplína újjászületésének ideologikus gátjai, az olykor provinciális színezetű viták sok hasonló vonást mutattak a hazai helyzettel. A személyes kapcsolatok is elevenek voltak; kitűnt, hogy alaposan felkészült, progresszív szövetségesekre lehet lelni, akik ugyancsak ingerülten fordultak szembe a tájékoztatatlanságból eredő ideologikus spekulációkkal. A francia szociálpszichológia nem bővelkedett markáns és eredeti irányzatokban, viszont fontos szerepet játszott az egyetemes szociálpszichológiai tudás közvetítésében.

Jóllehet az önminősítés mindig kockázatos, magam úgy vélem, hogy főképpen két szemléleti irányzat hatása nyomta rá bélyegét munkámra. Elsőként — időben is — az USA-ba települt és a szociálpszichológia irányába tájékozódó *alaki-lektan* említhető, vagyis Lewin és iskolája (Asch, Festinger, Deutsch, Cartwright és mások) s az általa létrehozott csoportdinamikai kutatóközpont. Ez az irányzat egyébként még eleven hazai hagyomány volt (Gleimann, Mérei); a 40-es évek második felében jelentős kutatásokat serkentett. A csoport- és közösségkélektani érdeklődésem is érthetővé tette ezt a vonzalmat. Első nagyobb vizsgálódásom a csoportkohézióról jórészt e szemléletmód és fogalmi rend keretében fogant.

Kezdetől fogva rokonszenvvel és eleven érdeklődéssel kísértem a *szimbolikus interakcionizmus* alakulását és új leágazásait. Sok egyéb megfontolás mellett bizonyára azért is, mert ébren tartotta a szociológiai hagyományt a szociálpszichológiában, s mert kitüntetett figyelemben részesítette az én és az identitás számomra oly fontos kérdéseit. Így azután az is érthető, miért is időztem Mead munkásságának és hatásának vizsgálatánál.

Meglehetősen nehéz volna megbízhatóan elemezni, melyek voltak ama vezető tudományos áramlatok, amelyek az elmúlt három-négy évtizedben megsabták a hazai pszichológia arculatát. A 60-as évek derekától ugyanis gyorsan változott a kép. Aligha kétséges, hogy a korszak kezdetén s később is rendkívül erőteljes volt a *aklasz-szikus kísérleti általános lélektan* befolyása; eredményei nemzetközi figyelmet keltettek. Ez jórészt Kardos Lajosnak és a Pszichológiai Intézet érintett részlegének az érdeme; számottevő adalékokkal járultak hozzá az összehasonlító lélektani kutatások műveléséhez. A 70-es években erősödött fel egy némiképp eklektikus általános *szociálpszichológiai érdeklődés*, amely erőteljesen érezte hatását más területeken is, így például a neveléslelektanban, a személyiség- és fejlődéslelektanban, sőt a határos tudományokban is (szociológia, történelem, közgazdaságtan, politológia). A 80-as évek elejétől kezdve alighanem a „*kognitív forradalom*” és következményei szőtték át leginkább a hazai pszichológia alakulását. Ezzel jórészt párhuzamosan haladt a *mélylélektan újjáéledése* s intézményes újjászerveződése, egybekapcsolódva a klinikai pszichológiai gyakorlat heves expanziójával, tarka és számos irányzatra hasadó világának megszilárdulásával. Kétségtelen, hogy a pszichoanalízis napjainkra ismét a hinni szellemi élet nagyhatású tényezője lett — messze túl a szűkebben vett pszichológiai

szakszerűség határain. Azon persze eltűnődhetünk, vajon ez a tény mily mértékben hordja magán egy történeti megkésetttség és egy különös „jóvátétel” vonásait is.

Mindig is úgy vélekedtem, hogy a hazai pszichológia létének kulcskérdése a *professzionális színvonal* szívós és állhatatos emelése, és pedig minden vonatkozásban: tájékozottságban és szemléletben, metodikában és elméleti igényességben, alkotókészségben és a fiatal utánpótlás felnevelésében. E tekintetben alig felbecsülhető változások zajlottak le a közelmúlt évtizedekben, de az igény szigorát célszerű — egyre korszerűsödő alakban — mindig ébren tartani. Ennek kezére játszik két újkeletű vívmány: a pszichológia megszabadulása mindenfajta *külsőleges ideologikus nyomástól* és kényszersztől, valamint a *szakmai szocializáció* kereteinek egyetemessé válása, internacionalizálódása. Vajha élni tudnánk az ebből eredő esélyekkel!

A tudomány létének kulcskérdései sűrűsödnek a *vitakultúra* és a *belső értékrend* vagy ha úgy tetszik, a teljesítménytisztelet körül. Mindig zavart, ha akár magamnál, akár másoknál felfedeztem annak a különös „munkamegosztásnak” a tüneteit, amely valahogy így fest: ti, a kutatásnak lelkes adatgyűjtői, szorgalmas „méhecskék”, dolgozotok csak buzgón, mi pedig — hol ideologikus vagy dogmatikus magaslatról, hol elméletinek nevezett spekulációk talajáról — megítéljük majd, mit is ér a munkátok. A tudományban csak azt lehet és illik bírálni, amit előzetesen töviről-hegyire birtokba veszünk — történetileg is meg elméleti-módszertani tekintetben is. Megalapozott és szigorúan logikus *elméleti reflexió* nélkül nem létezhet korszerű tudomány. De a *tények szívós faggatása* nélkül sem!

Az emberi pszichikum oly összetett és bonyolult jelenség, hogy a kutatásban érvényesíthető megközelítésmódok száma gyakorlatilag végtelen. Ezért lehet súlyosan félrevezető, ha bármelyik megközelítésmód fontosabbnak, netán értékesebbnek minősül. Nálunk még gyakoriak a *művi szembeállítások*; gyakran szembevetik és hierarchizálják az elméletit a kísérletivel, a gyakorlatot a kutatással, az életszerűt az unalmassal szemben. Ezek a megosztottságok nyomasztóan megterhelik tudományunk életét.

A pszichológus — legyen bár kutató vagy gyakorlati szakember — mindig *honpolgár* is egyúttal; markáns véleménye lehet a közügyekről és az emberi lét végső, nagy kérdéseiről. S természetesen juttassa is ezeket kifejezésre, miközben őrizze meg egészséges gyanakvását is. Sohasem rokonszenveztem azokkal a harsány kritikai törekvésekkel, amelyek a szaktudományt csupán malaclopó köpönyegnek tekintik különféle társadalomkritikai vagy „emberkritikai” programok és víziók előterjesztéséhez. Meglehet, ebben hajlam és némi konzervativizmus is közrejátszik. De úgy vélem, hogy a szaktudós és az állampolgár nem egyetlen aktusban és műveletben nyilvánul meg; illő tudnunk, mikor melyik jut szóhoz.

S ezt talán nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hiszen jómagam mindvégig fűrkészem a *szociálpszichológiai tudás gyakorlati érvényességének határait*, alkalmazási esélyeit. Számos olyan esszét és tanulmányt írtam, amelyek az életmód, a munkaerőkölcs, a bűnbakképzés és a társadalmi közérzet kérdéseit vagy akár a rendszerváltás társadalomlélektani dimenzióit firtatják. Különösen értékes volt számomra, hogy közel egy évtizeden át irányíthattam a hazai *deviációs jelenségek komplex kutatását* s az eredmények

közreadását. E munka során sokfajta tabut kellett megtörni, s az interdiszciplináris együttműködés újszerű alakzatait kellett létrehozni. Ennek során mérhetetlenül sokat tanultam, s ezért hálás vagyok azoknak, akik e kutatásban közreműködtek.

Meglehet, elvetélt történetési pályám hagyatéka, hogy mindig is hevesen érdekelték tudományunk történeti alakulásának ügyei. Meg vagyok győződve arról, hogy alapos *tudománytörténeti kultúra* híján nem lehetséges — és nem is tisztességes! — pszichológiai kutatással foglalkozni. E tekintetben vajmi kevésbé vonz az amerikai pszichológia gyakorta megfigyelhető „örök jelenidejűsége” és *divathullámokban* mozgó fejlődése. A kutató kötelessége, hogy számot vessen elődeivel, az általa vizsgált jelenség korábbi kutatásának eredményeivel és zsákutcaival. Mindig tudnia kell, hogy nem vele kezdődik a tudomány élete s benne valamely konkrét jelenség kutatása, s nem is vele fog végződni. A tudományban — kivált a pszichológiában — minden eredmény múltkonny és átmeneti; eljövendő újabb eredmények alá készíti a talajt. Mindig érdemes gyanakodni, amikor valaki — személy vagy szellemi áramlat — könnyű sikereket ígér vagy azt sugallja, hogy megtakarítható a széleskörű tájékozódás. Manapság gyakorta hallhatjuk a „posztmodern ígéket”: minden kijelentés egyaránt igaz; az igazság csak nézőpont kérdése. Ha ez így van, vajon miért is kellene bíbelődni mások gondolatainak s a történeti előzményeknek a bogozgatásával?!

Végezetül hadd szóljak néhány időszzerű aggodalmamról. Nyugtalanít a hazai pszichológia *mozaikszerű szétforgácsolódása* és túlságosan heves privatizálódása. Ennek persze van egy rokonszenves és minden tekintetben kedvező vonása: immáron minden irányzat és törekvés szabadon érvényesülhet; létrehozhatja társaságait, szellemi és gyakorlati központjait. Ám ha nem működnek a pszichológia egészének érdekeit s művelőinek kölcsönös egymásrautaltságát hordozó *integratív tendenciák* is, tudományunk egy- vagy többszemélyes magánbirodalmak halmazává hullhat szét. Meghökkenett, hogy az ezernél több tagot számláló Pszichológiai Társaság legutóbbi közgyűlésén alig néhány tucat érdeklődő jelent meg. Szomorú lenne, ha ez tartós tünet maradna.

Nyugtalanít a *kutatói pálya értékvesztése* s egyre romló esélye a munkapiaci konkurenciában; lelassulni látszik a fiatal utánpótlás áramlása. Az utolsó kivehető arculatú generáció a negyveneseké és a fiatal ötveneseké. De hol vannak a húsz és harminc éves generáció képviselői? Bizakodjunk benne, hogy doktori kurzusokon ülnek vagy külföldön tanulnak.

Örölnék annak, ha sokasodnának a *pszichológiai gyakorlat és a tudomány törzse közötti kapcsolatok*, a kölcsönösen megtermékenyítő eszmecserék. Már csak azért is, mert tudományunk peremvidékén szaporodnak a figyelemfelkeltés, a túligéretetés — olykor egyenesen a szélhámoskodás — tünetei. Elemi érdekünk, hogy jól működjék a *pszichológia belső „mentálhigiéniai” rendszere*. A megalapozott professzionalizmus igényének parancsa hosszú időre szól, és a pszichológia minden alakulatában érvényes.